

**ІСТОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КАТЕГОРІЇ
ТЕМПОРАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

У статті продемонстровані особливості дослідження семантичної категорії темпоральності у вітчизняному мовознавстві в діяхронному аспекті та проаналізовані основні погляди щодо досліджень цієї семантичної категорії.

Ключові слова: час, темпоральність, категорія, лінгвістичний час, функціональний підхід.

The article focuses on the features of the study of temporality semantic category in domestic linguistics in diachronic aspect; it analyzes the major views concerning the studies of above-mentioned semantic category.

Key words: time, temporality, category, linguistic time, functional approach.

Час завжди був важливим питанням лінгвістичних наук. Не одне покоління цікавилось і надалі цікавиться багатогранністю та невичерпністю цього феномена. Відображаючи національний менталітет кожного народу, він характеризує ту чи ту культуру. При цьому неможливо повноцінно розкрити поняття часу, не звернувшись до характеру сприйняття часових відношень людською свідомістю та їх вираження мовними засобами. Саме цей аспект визначає актуальність досліджуваної проблеми.

Предмет нашого дослідження – історія вивчення як семантичної категорії темпоральності, так і лінгвістичного часу загалом.

Метою є аналіз основних поглядів щодо дослідження вищезгаданої категорії у вітчизняному мовознавстві.

Розвиток досліджень категорії темпоральності відбувався паралельно поглибленню лінгвістичних знань про систему засобів вираження темпоральних відношень та поступовій зміні методології цих досліджень.

Першими, хто почав досліджувати категорію темпоральності в українській мові, були Я. Головацький, Л. Зизаній, Й. Лозинський, І. Могильницький, О. П. Павловський, О. О. Потебня, М. Смотрицький та інші мовознавці. У “Грамматике словенской...”, яка тривалий час була єдиним підручником церковнослов'янської мови, Л. Зизаній практично не розрізняє час і вид. Тодішня теорія не дозволила йому виділити вид дієслова в нашому розумінні, хоча він не міг не відчувати наявності у слов'янському дієслові специфічної категорії доконаності / недоконаності дії [6, с. 42]. У праці М. Смотрицького “Граматики Словенския правильное синтагма...” уперше розчленовуються темпоральні відношення на дві категорії: вид і час. У праці автор виділяє шість часів: “настоящее”, “преходящее”, “прошедшее”, “мимошедшее”, “неопределенное” і “будущее”.

Значний внесок у дослідження темпоральних відношень зробив О. О. Потебня. Він не просто відзначає існування у мові категорії часу, але й відрізняє реальний і граматичний часи: “Ми можемо думати, що час буває троякий по відношенню до того моменту мовлення, коли ми думаємо або говоримо: теперішній, минулий чи майбутній, і відповідно до цього події теперішні, минулі чи майбутні такими і мають зображуватись” [7, с. 119]. При цьому він підкреслює, що “подію, яка ще не сталася, на думку самого мовця, мова може представити не тільки майбутнім, але й минулим, а минуле – теперішнім та майбутнім” [7, с. 119]. Граматичний час, за словами О. О. Потебні, ніщо інше як відношення дії і стану до моменту мовлення і свідомої думки про них [7, с. 137].

Праці О. О. Потебні про вид і час окреслили подальший шлях досліджень темпоральних відношень; у них з'являються початки функціонального аналізу.

Наступним етапом у розвитку досліджень як темпоральних відношень, так і загалом української мови, стала багатотомна праця “Сучасна українська літературна мова” за редакцією академіка І. К. Білодіда. Так, у розділі “Дієслово”, автором якого став В. М. Русанівський досить детально описує морфологічну категорію часу. До вивчення дієслова вчений застосував діяхронний підхід, тобто українське дієслово постає як динамічна система, у якій відбуваються постійні зміни, постійний розвиток. В. М. Русанівський торкається прямого, відносного і співвідносного вживання часових форм, які надалі стануть базовими для таких понять функціональної граматики, як поняття абсолютного, відносного часів і таксису [6, с. 368]. Щоправда, український мовознавець О. І. Бондар вважає, що вчений “ще непослідовно відмежовує відносні часи від переносного вживання часових форм, залишається нез'ясованою суть темпоральних відношень у дієприкметниках, час дієприслівника розглядається у відриві від співвідносного часу особових дієслів, ряд характеристик морфологічної категорії часу залишається поза увагою...” [2, с. 28]. Проте варто відзначити, що це був значний крок уперед для українського мовознавства.

У вітчизняній лінгвістиці найглибше досліджувалась граматична категорія дієслівного часу. Їй були присвячені праці Н. Д. Арутюнової, О. В. Бондарка (1971), Т. П. Ломтева (1972), Г. О. Золотової (1973), М. Я. Гловинської (2001), Н. В. Новікової та інших учених.

Існує багато різноманітних концепцій і думок щодо моделей часу. Серед них можна виділити низку значущих лінгвістичних концепцій. Зокрема, Г. О. Золотова акцентує увагу на функціонально-комунікативній організації часу. За її словами, темпоральна семантика реалізується через взаємодію трьох темпоральних векторів: 1) історична вісь – зовнішній час відносно тексту (є природним календарним часом, який має фізичну, гносеологічну та когнітивну основу); 2) подійна вісь – текстовий час (проектує час на хронологічну вісь календарного часу); 3) перцептивна вісь виражає реальну чи мисленеву позицію мовця стосовно подій, які є складовими змісту даного тексту [4, с. 22 – 23].

Н. Д. Арутюнова зауважує, що “час може існувати без людини, проте людина без часу – ні. Психологічні структури пов'язали себе з лінійним часом, тоді як відчуття часу базується на відчутті природних циклів. Цей час розбиває “точку присутності” на минуле, майбутнє і теперішнє, що поєднує два попередні часи в єдиний потік. Увійшовши в модель часу, людина внесла в неї два складних та суперечливих компоненти: точку, рух, а разом із рухом і його напрямком. Точка рухається, разом з нею рухається і час, а разом із часом рухається по лінії часу світ подій” [1, с. 52 – 53].

Важливе місце в лінгвістиці посіло поняття хронотопу, введене М. М. Бахтіним. В. С. Юрченко вказує, що “лінгвістичний хронотоп – це опосередкований час, на якому будується, розгортається мова, її всезагальне структурно-семантичне поле. Лінгвістичний хронотоп – це не простір і час, а простір часу” [11, с. 17].

Маючи специфічну мовну природу і багату традицію вивчення, лінгвістичний час, на відміну від фізичного, філософського та інших, має у своєму розпорядженні особливий інструментарій засобів вираження. В історії вітчизняного мовознавства лінгвістичний час нерідко ототожнюється з граматичною категорією часу. Проте граматична категорія часу – це стройова одиниця, що володіє певними специфічними формалізованими і для кожної мови стандартними дієслівними засобами виявлення [9, с. 28]. Оскільки лінгвістичний час включає не тільки граматичні, але й лексичні, синтаксичні, контекстуальні засоби вираження, ми не можемо назвати лінгвістичний час і граматичну категорію часу рівнозначними поняттями.

Дійсність сприймається у різних мовах по-різному, частково залежно від реального використання цієї дійсності в кожному даному суспільстві, частково залежно від

традиційних форм вираження кожної даної мови, в рамках яких ця дійсність сприймається [10, с. 7]. Ще більшою мірою проявляється “індивідуальність” мов на рівні граматичних засобів вираження категорії часу, що існують паралельно й одночасно з лексичними. Проблемами становлення дієслівних форм і темпоральної лексики займалися В. Д. Аракін, О. В. Василенко, Н. Л. Жабицька, Р. Г. Зятківська, Т. І. Лаптева, С. Є. Олейник, Т. О. Расторгуєва, В. Н. Сердюк, М. Б. Телін, З. Я. Тураєва, К. В. Філіна, Є. М. Шендельс, І. Л. Яковлева, В. М. Ярцева та інші. К. В. Філіна вважає темпоральну лексику лексичними детермінаторами (показниками) часу, тобто словами, що входять у лексико-семантичний клас категорії часу, З. Я. Тураєва відносить їх до лексичних специфікаторів часу, Є. М. Шендельс – до компонентів категорії часу. О. В. Бондарко відносить темпоральну лексику до “периферії” поля темпоральності як недієслівні засоби часової віднесеності.

Згодом у лінгвістичній думці виникає вчення про синтаксичний (граматичний) час як одну з категорій дієслівного і бездієслівного речення. Ця теорія отримала розвиток у різних напрямках сучасного синтаксису, розроблених у першу чергу Г. О. Золотовою, Є. М. Прокоповичем та іншими мовознавцями. Незважаючи на певні відмінності в підходах, у термінології, вчення цих дослідників про час багато в чому перетинаються, тому що мають загальну методологічну основу. Т. П. Ломтев вводить поняття граматичної категорії часу дієслова і граматичного часу речення: “Дієслово володіє граматичною категорією. Властивості, що належать дієслову відносно категорії часу, переносяться на речення” [5, с. 62]. Водночас не можна категорію часу в синтаксисі звести до парадигматичного протиставлення морфологічних форм дієслова. Г. О. Золотова зауважує: “Те, що синтаксична категорія часу ширша за морфологічну категорію дієслівного часу, підтверджується більшою складністю і розмаїттям синтаксичних часових значень, а також можливістю висловлювати часове значення конструктивно-синтаксичним способом у бездієслівних реченнях” [3, с. 171].

Загалом, говорячи про мовне позначення темпоральності, дослідники підкреслюють, що сфера темпоральності в мовах різноманітна і стосується всіх мов, мовної структури: лексики, словотвору, морфології, синтаксису. Сфера темпоральності в мові містить цілу серію мовних категорій. Реалізуючись у мовних засобах тих чи тих рівнів, темпоральність утворює різні мовні категорії, які можуть бути значно ширше відповідних розумових категорій.

У 90-х роках розпочинається бурхливий розвиток функціональних досліджень. Серед найвагоміших функціональних праць в українському мовознавстві варто назвати праці О. К. Безпояско “Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз)” (1991), А. П. Загнітка “Основи функціональної морфології мови” (1991), а також І. Р. Вихованця “Нариси з функціонального синтаксису української мови” (1992), в якій він зазначає, що категорія часу входить до складу комплексної семантико-синтаксичної реченнєвої категорії предикативності.

Завдяки подальшим дослідженням категорії темпоральності таких учених, як Й. Ф. Андерш, Н. М. Арват, В. П. Забеліна, М. П. Кочерган, О. С. Мельничук, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, С. Я. Єрмоленко та багатьох інших були закладені підвалини для функціональних досліджень в українському мовознавстві та їх подальшого розвитку. Варто згадати і про неабияку роль у розвитку функціоналізму праць російських учених О. В. Бондарко, С. А. Борисової, М. В. Всеволодової, В. Г. Гака, М. Я. Димарського, Г. О. Золотової, О. М. Мухіна, О. П. Ножніної, Н. О. Слюсарєвої, Е. В. Тарасової, В. В. Тихонової та інших.

Отже, хоча вищезгадані вчені і зробили великий внесок в осмислення природи часу, проте відмінною особливістю цих робіт, незважаючи на їх комплексний характер, є висвітлення окремих аспектів категорії часу. Дослідження здійснювалися на матеріалі окремої іноземної мови, функціонального стилю або на прикладі однієї з часових форм. І досі проблема взаємодії лексичних і граматичних засобів вираження часу залишається

недостатньо дослідженою. Важливість вивчення системних зв'язків ядра, напівпериферії та периферії у складі функціонально-семантичного поля темпоральності очевидна.

Перспективи дослідження вбачаємо в застосуванні останніх досягнень функціональної лінгвістики та комплексному дослідженні семантичної категорії темпоральності. В свою чергу, зіставний аспект дослідження допоможе якнайглибше осмислити особливості реалізації семантичної категорії темпоральності в досліджуваних мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Время: модели и метафоры / Нина Давидовна Арутюнова // Логический анализ языка. Язык и время. – М.: Индрик, 1997. – С. 51 – 61.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: дис. ... докт. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Олександр Іванович Бондар. – Київ: Інститут української мови НАН України, 1998 – 369 с.
3. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Галина Александровна Золотова. – М.: Наука, 1973. – 323 с.
4. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / Галина Александровна Золотова. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.
5. Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. Избранные труды / Тимофей Петрович Ломтев. – М.: Наука, 1976. – 381 с.
6. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / Василь Васильович Німчук. – К.: Наук. думка, 1980. – 304 с.
7. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 4, Выпуск II. Глагол / Александр Афанасьевич Потєбня. – М.: Просвещение, 1977. – 600 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 582 с.
9. Тарасова Е. В. Время и темпоральность / Е. В. Тарасова. – Харьков: Основа, 1992. – 136 с.
10. Щєрба Л. В. Очередные проблемы языкознания // Избранные работы по языкознанию и фонетике / Лев Владимирович Щєрба. – Л.: Просвещение, 1958. – С. 5 – 34.
11. Юрченко В. С. Очерк по философии грамматики / В. С. Юрченко. – Саратов: Изд-во Саратовского педагогического института, 1995. – 68 с.